

Egykorú híresztelések Kościuszkó magyarországi tartózkodásáról. A Kościuszkóval foglalkozó hazai szakirodalom behatóan foglalkozott azzal a széleskörű érdeklődéssel, amellyel a magyar társadalom kísérte az általa vezetett lengyel függetlenségi harcot.¹ Rámutattak annak a mély rokonszenvnek az okaira, amely a hagyományos lengyel–magyar kapcsolatokon kívül főként azzal az analóg történelmi helyzettel magyarázható, amely a két országot a 18. század kilencvenes éveiben jellemezte. A lengyelországi függetlenségi harc éveiben bontakozott ki Magyarországon is az a magyar jakobinus mozgalom, amely éppen a lengyel példa nyomán kísérte meg a Habsburg abszolutizmussal szemben egy hasonló felkelés kirobbantását és a szabadság kivívását.²

Egy más alkalommal kimutattuk, hogy ez a fokozott érdeklődés és rokonszenv mennyire tükröződött a korabeli magyar sajtóban is.³ Mindkét jelentős és népszerű magyar újság, a bécsi *Magyar Hirmondó* és a *Magyar Kurír* élénk figyelemmel kísérte a nyolcvanas évek végétől kezdve a lengyel konföderációs országgyűlés eseményeit, és a lengyel nemesi reformtörekvéseket. Mindezeket úgy értékelték, hogy Európában is „kezdenek a nemzetek Washington filozófiájával élni,” és közejük sorolták a lengyel és a magyar függetlenségi törekvéseket. Példaként emlegették a magyar újságok a lengyel nemesség áldozatkészségét is. Amikor pedig a Kościuszkó által vezetett nemzeti felkelés kibontakozott, e harcokat is nagy figyelemmel kísérték az újságok. Mindez időben – 1794-ben – egybeesett a magyar patrióta nemesek és értelmiségiek kis csoportjának az I. Ferenc abszolutizmusa elleni szervezkedésével; amelynek egyik ösztönzője és mintája éppen a lengyelországi mozgalom volt. A bécsi *Magyar Hirmondó* nemcsak beszámolt rendszeresen ezen eseményekről, hanem több ízben írt Kościuszkóról is; egy alkalommal pedig „egy jó ismerőse nyomán” közölte a lengyel szabadsághős életrajzát is.⁴ E viszonylag részletes és meleg hangú életrajz, valamint annak megjelölt forrása arra vall, hogy a szerkesztők kapcsolatban álltak olyanokkal, akik jól ismerték a lengyel hazafi életének jelentős állomásait. Nem hiányzott ezek közül annak megemlítése, hogy Kościuszkó Washingtonnal és Lafayette-tel baráti kapcsolatban volt.

Az egykorú magyar újságok élénk érdeklődése és rokonszenve mellett más források is bizonyítják, hogy Kościuszkó harcait mily nagy érdeklődéssel kísérte a magyar közvélemény egy része, de egyszersmind a bécsi hatóságok is. Ezt tanúsítják azok a levéltári források, amelyek a bécsi Belügyminisztérium levéltárában találhatóak. Ezek azt bizonyítják, hogy azokban az években mennyire szóbeszéd tárgya volt a lengyel hadvezér személye, és hogy ezek sorában valódi és valótlan hírek egyaránt szárnyra keltek. Nem érdektelen az az érdeklődés sem, amivel a bécsi besúgó apparátus mindezt figyelemmel kísérte. Ezek között talán legérdekesebbek azok az értesülések, amelyek Kościuszkó állítólagos magyarországi tartózkodásáról szölettek. A titkos informátorok szükségét érezték annak, hogy ezekről jelentést küldjenek gróf Barco budai generálisnak.

A témával foglalkozó, ismertetendő besúgó jelentés közül az első 1794. október 2-án kelt,⁵ tehát még csaknem egyidőben Kościuszkó Maciejovicénál folytatott harcaival. Igaz, hogy ekkortájt kö-

¹ CSAPLÁROS István: *Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki Oświecenia*. Warszawa, 1961. 180.

² BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. I. Bp. 1957. Bevezetés – Uő: *A jozefinizmus és a jakobinizmus kérdései a Habsburg monarchiában*. = Történelmi Szemle 1965. 408–409.

³ KÓKAY György: *A Kościuszkó-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban*. In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk.: CSAPLÁROS István, HOPP Lajos, Jan REYCHMAN, SZIKLAY László. Bp. 1969. 301–316. – K. Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. 144–145. és *Kwartalnik Historyczny* 1969. 153–162.

⁴ *Magyar Hirmondó* 1794. ápr. 11. 507–510.

⁵ *Pergen Acten* 10/A3 H 131

vetkezett be az ő és a vezérkarának fogságba esése is.⁶ A dokumentum egy bizonyos Schergernek Kościuszkóról szóló híreit tartalmazta. A levélíró arról tudósította felettesét, hogy amikor július végén – bizonyára a fürdő szezon vége felé – Bártfára érkezett, már csak néhány magyart talált a városban. Fürdőzés közben mégis kereste az alkalmat, hogy érdeklődjön az ottani történésekről és a közszájon forgó hírekről. Biztosította őexcellenciáját, hogy Galiciában és nálunk minden rendben van a „francia veszéllyel” kapcsolatban. Azt is közölte vele, hogy Kościuszkó (akinek a nevét „Kociuskó”-nak írta), Lengyelországban harcol a poroszok ellen. Úgy látta azonban, hogy erről nem mernek nyíltan beszélni, mert véleménye szerint Magyarországon is terveznek egy felkelést a szabadság és az egyenlőség kivívása érdekében. Vagyis a jelentés szerint Bártfán és környékén szóbeszéd tárgya volt Kościuszkó szabadságharca. Bár a levél viszonylag kevés információt tartalmazott Kościuszkóról, mégis az az érdekessége, hogy még a harcok idejéből származik és a város lakóinak e témával kapcsolatos híreszteléseiről számolt be.

A felkelés leverése után sem szüntek meg a lengyel hadvezérrel kapcsolatos szóbeszéddek, amelyeket két évvel később is jelentésre méltónak ítélt egy a közhangulat figyelésével megbízott ulánus tiszt. Ő 1796. május 12-i dátummal a Budán állomásozó gróf Barco generálisnak még mindig Kościuszkóval kapcsolatos helyi pletykákról jelentett.⁷ Feljegyzésében a lengyel szabadságharcosról az évekkel korábban elterjedt híreket ismételte meg, de egyszersmind beszámolt a magyarországi tartózkodással kapcsolatos vélekedések cáfolatáról is. Jelentését éppen ezzel a szenzációsnak minősített értesüléssel kezdte. Egyesek ugyan azt állították – kezdte levelét – hogy Kościuszkó háromszor járt a megyéjükben: kétszer a Nagy-Alikal közelében lévő Wironában – miként ezt már két évvel korábban jelentette, – harmadszor pedig Bernhardt viceispánál. Ezt követően előadja korábbi információi alapján az ügyvel kapcsolatos előző értesüléseit, amelyek alapul szolgálhattak az általa is elfogadott tévedésnek.

Egy bizonyos Szent-Iványi komisszáriusra hivatkozik, akinek volt egy Turner nevű vámos rókona. Turnert, mivel úgy hírlett, tud valamit Kościuszkó látogatásáról, egy alkalommal beidéztek Terebesre⁸ kihallgatás céljából. Itt a comissio előtt azt állította, hogy Kościuszkó háromszor is járt Magyarországon. Minden alkalommal Wironán át érkezett, ahol Turner vámosként működött. Ezen állítása valódiságára nézve meg is eskették.

A jelentés írója a továbbiakban beszámol e hír cáfolatáról is. Volt Turnernek egy Lehotzki nevű barátja, aki szintén vámos volt. Ő szinte egy időben két hivatalos levelet is kapott; az egyiket Bernhardt viceispántól, a másikat Szent-Iványi viceispántól. Lehotzki mindkét írást nyomban továbbította barátjának, Turnernek. Bernhardt levelében azt kérte Lehotzkitól, hogy haladéktalanul küldjön a felsőbb hatóságnak egy titkos üzenetet, amely szerint nem Kościuszkó, hanem a titkára járt Magyarországon,⁹ ő volt az, aki Wironán át magyar földre érkezett. Úgy látszik, nagyon fontosnak vélte ezen üzenet továbbítását, mert azt füzte még hozzá, hogy a késlekedés az életébe is kerülhet. Lehotzki egyetértett, de mivel nehezeére esett az írás, Turnert kérte meg, hogy továbbítsa a levelet az illetékesekhez. Egyébként ő Bernhardtot hűtlenséggel is vádolta.

A bécsi Belügyminisztérium levéltárából idézett két jelentés újabb dokumentumai Kościuszkó magyarországi népszerűségének. Nem csökkenti ezek értékét az a körülmény, hogy tartalmilag valótlannal állítást tartalmaztak, mert a lengyel függetlenségi harc iránti érdeklődést és a Kościuszkó iránti rokonszenvet így is bizonyítják. Az Észak-kelet Magyarországon elterjedt szóbeli híresztelések – a magyar viszonyok hasonlósága miatt – azt is bizonyítják, hogy a társadalom bizonyos körei reménykedtek a lengyel példa követhetőségében is. Mert a két jelentésben található esetek

⁶ 1794. okt. 10.

⁷ Pergen Acten 10/A3 H 147.

⁸ Valószínű az Ugocsa megyei Túr-Terebesről van szó

⁹ „...nicht Cosciusko, sondern sein Sekräter durch Wirona nach Hungarn pessiret seye...”

mögött bizonyára szélesebb társadalmi körökben elterjedt reménykedések lehettek, ezen esetek nyilván csak a jéghegy csúcsai voltak. Ezt bizonyítja az a nagy figyelem is ami a besúgókat jellemezte ezen ügyben, hiszen még az események után két évvel is foglalkoztak vele, és igyekeztek az újabb információk nyomán korábbi jelentéseiket korrigálni. Az eset azt is igazolja, hogy a politikai szóbeli kommunikáció történetének a legfőbb forrásait a korábbi században, miként a 20. századi diktatúrák történetében is, a belügyi hatóságok iratanyaga képezte.

KÓKAY GYÖRGY

Tankönyvkritika a reformkori sajtóban. A tankönyv az iskolai oktatás legfontosabb eszköze, a tankönyvkiadás pedig évszázadok óta az oktatásügy egyik lényeges, sok vitát kavarázó eleme. A tankönyvek közvetítik a tanulók számára a korszak uralkodó szellemiségét, követniük kell a tudományok fejlettségi szintjét, ugyanakkor csak leszűrt és kikristályosodott ismereteket tartalmazhatnak. A tankönyv anyagának meg kell felelnie a tanulók életkori sajátosságainak, a logikusan tagolt világos szerkezet, a jól érthető és nyelvileg kifogástalan stílus is alapkövetelmény. Terjedelme ne legyen túl nagy, külső kiállítása keltse fel a tanulók figyelmét. A jó és sikeres tankönyv – a magas példányszám miatt – óriási üzleti lehetőséget jelentett a szerzők és kiadók számára. Így volt ez a reformkorban is, amikor a korábbi időszakhoz képest sokkal több tankönyv jelent meg.

A magyar tankönyvtörténet¹ igen érdekes és fontos korszaka a 19. század első fele. A reformkor időszakában felerősödő nyelvmozgalom szerves részeként jelentkeztek a magyar nyelv iskolai tanításáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmek. A magyar oktatási nyelvért folytatott küzdelem szorosan összefügg a tankönyvek nyelvének kérdésével is, hiszen ezek voltak azok az évek, amikor a latin és német nyelvű tankönyvek mellett egyre nagyobb számban jelentek meg alsó- és középszintű iskoláinkban korszerű tudományos ismereteket közvetítő magyar nyelvű tankönyvek.

A felvilágosodás korában lapjaink, folyóirataink sok tankönyvről közöltek hosszabb-rövidebb méltatást, de ezekben kevés volt a valódi bírálat, inkább ismertetésnek tekinthetők. Mégis nagy szerepe volt ezeknek a közleményeknek, hiszen az ország egymástól távol eső vidékein lévő iskolák tanárai a nyomdák katalógusain kívül többnyire csak ezekből az újsághírekből értesülhettek az elkészült munkákról, azok áráról, és csakis így rendelhették meg az új könyveket. Az ismertetések kiemelték a könyvek erőnyeit, de a hibákról ritkán szóltak. A reformkor időszakában egyre több magyar nyelvű tankönyv jelent meg, az ezekről szóló hírlapi- és folyóirat tudósítások száma is emelkedett. Jelentős változás azonban az, hogy míg korábban csak ismertették a lapokban a tankönyveket, az 1820-as 30-as évektől kezdve egyre inkább jellemzővé vált a valódi, mai értelemben vett, a könyv tudományos és pedagógiai vonatkozásaira is kiterjedő tankönyvkritika.

Egyes megjelent tankönyvbírálatokban rövidebb-hosszabb eszmefuttatásokat olvashatunk tankönyvelméleti kérdésekről is. Szontagh Gusztáv például egy tankönyvbírálatában kifejti,² mennyire más követelményeket kell támasztani egy tudományos művel és egy tankönyvvel szemben. A tudományos kézikönyv esetében követelmény, hogy az figyelembe vegye a legújabb eredményeket, hogy részletesen és kimerítően szóljon az adott tudományterületről. A tankönyv célja azonban más – vallja a szerző. „Az oktatás tárgyai tömördekek, az idő rövid, az iskolában tehát nem lehet mindent ta-

¹ A korszakra vonatkozó tankönyvtörténeti szakirodalomból: FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n.; FEHÉR Katalin: *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*. = Magyar Könyvszemle 1999. 3. sz. 314–327.

² Fgyelmező 1840. 12.sz. 177–182.